

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2020-3.1>

Биркович О.І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0003-3880-359X

СУДОВА РЕФОРМА К. РОЗУМОВСЬКОГО: ЗМІСТ, ПЕРСПЕКТИВИ ТА НАСЛІДКИ

JUDICIAL REFORM OF K. ROZUMOVSKY: CONTENT, PROSPECTS AND CONSEQUENCES

У статті розкрито особливості реалізації судової реформи гетьманом К. Розумовським. Прослідковуючи взаємозв'язок між Конституцією П. Орлика та гетьманськими універсалами 1760–1763 рр., бачимо тенденційність і бажання козацької еліти до утвердження судової гілки влади як самостійної. Те, що К. Розумовський продовжив роботу щодо розподілу гілок влади, вказує на те, що для козаків було характерним дотримання принципів демократизму та лібералізму. Важливим принципом судової реформи було подолання бюрократизму та повернення до традиційних козацьких норм права, які сформувалися в середині XVII ст. Останній критерій свідчив про відмову від російських норм права, які активно почали імплементуватися у законодавство і судову практику Гетьманщини після 1708–1709 рр.

Характерною рисою універсалу 1760 р. було визначення повноважень Генерального військового суду, який виконував функцію найвищої апеляційної інстанції (касаційні функції зберігалися за гетьманом) та здійснював нагляд за законністю в діях судів нижчої інстанції. Норма щодо збереження за гетьманом повноважень касаційної інстанції, не давала змогу перетворити суд на повноцінно незалежний орган влади. Універсалом 1763 р. визначалася структура місцевих органів судочинства: полкові суди діяли по два у кожному полку (тільки у Ніжинському полку було 3) та вирішували кримінальні справи; земські суди, що займалися цивільним судочинством, існували у сотенних містах; підкоморські суди вирішували майнові та земельні спори. Загальним позитивом судової реформи була відмова від станового підходу до організації судочинства і зрівняння усіх громадян у правах. Певним недоліком можна вважати повернення у практиці судочинства до норм Третього литовського статуту 1588 р. На жаль, через ліквідацію Гетьманщини у 1764 р. та запровадження російської адміністративної системи, зокрема судочинства, ліквідувалась традиційна українська практика судоустрою, характерними рисами якої був демократизм та гуманізм.

Ключові слова: суд, судова реформа, К. Розумовський, Гетьманщина, судочинство, Генеральний військовий суд.

The article reveals the peculiarities of the implementation of judicial reform by Hetman K. Rozumovsky. Tracing the relationship between the Constitution of P. Orlyk and the Hetman's universals of 1760–1763 indicates the tendency and desire of the Cossack elite to establish the judiciary as independent. The fact that K. Rozumovsky continued to work on the distribution of branches of power indicates that the Cossacks were characterized by adherence to the principles of democracy and liberalism. An important principle of judicial reform was to overcome bureaucracy and return to the traditional Cossack rules of law, which were formed in the middle of the XVII century. The last criterion testified to the rejection of Russian norms of law, which began to be actively implemented in the legislation and judicial practice of the Hetmanate after 1708–1709.

A characteristic feature of the Universal of 1760 was the definition of the powers of the General Military Court, which performed the function of the highest appellate court (cassation functions were retained by the hetman) and supervised the legality of the actions of lower courts. The norm that the hetman retained the powers of the court of cassation did not allow turning the court into a fully independent body of power. The Universal of 1763 determined the structure of local judicial bodies: regimental courts – there were two in each regiment (only in the Nizhyn regiment there were 3) and decided criminal cases, zemstvo courts engaged in civil proceedings existed in hundreds of cities, and subcommittee courts decided property and land disputes. The general positive of the judicial reform was the rejection of the caste approach in the organization of justice and the equalization of the rights of all citizens. A certain shortcoming can be considered the return in the practice of justice to the norms of the Third Lithuanian Statute of 1588. Unfortunately, due to the liquidation of the Hetmanate in 1764 and the introduction of the Russian administrative system, including the judiciary led to the elimination of traditional Ukrainian judicial practice and humanism.

Key words: court, judicial reform, K. Rozumovsky, Hetmanate, court proceedings, General Military Court.

Постановка проблеми. У сучасних суспільно-політичних умовах, коли спостерігається політизація усіх сфер життя, частими і закономірними є певні непорозуміння і критичні явища, які особливо посилюються в умовах політизації таких незалежних інституцій, як суди. Система судочинства, яка, згідно з конституційним статусом, має бути незалежною та неупередженою, демонструє певні метаморфози, які йдуть у розріз із суспільним сприйняттям і цінностями, що існують у суспільстві. В цих умовах важливо не тільки окреслити підходи до реформування чинної системи судочинства, але й здійснити історико-правову ретроспективу традицій та особливостей організації і практичної діяльності органів судочинства на території України. Цікаво, що навіть в умовах так званого бездержав'я, коли українські території були інкорпоровані до складу іноземних держави, відомі приклади ефективної судової реформи. На особливу увагу в цьому контексті заслуговує судова реформа К. Розумовського, який, будучи останнім гетьманом України, в умовах існування зовнішнього управління Гетьманщиною з боку російського імперського двору зумів провести реформу, ефективність якої була високо оцінена не тільки сучасниками, але й наступниками. Такі заходи є свідченням того, що реформа судочинства, попри усю складність, є ефективною і закономірною в умовах трансформації суспільства й підвищення рівня його правової культури. Виходячи із зазначеного, актуальним вважаємо здійснення аналізу причин, специфіки та наслідків реформи судочинства К. Розумовського та пошуку традиційних для українців підходів до організації судуострою та судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиція і практика українського судочинства викликають посилений інтерес серед дослідників, проте основна увага звертається на періоди існування національної державності. Однак відомі яскраві приклади того, як в умовах повної чи часткової інкорпорації українських земель іноземними державами відбувалися позитивні практики у сфері реформування органів державної влади й системи судуострою. Яскравим прикладом таких процесів є судові реформи останнього гетьмана К. Розумовського, які здійснювалися у 1760–1763 рр. Показово, що ще українські вчені радянських часів звернули увагу на специфіку та ефективність проведених реформ. В цьому аспекті варто відзначити дослідження А. Пашука і особливо І. Черкаського. Останніми роками дослідженням судуострою Гетьманщини часів К. Розумовського займалися С. Дегтярьов, О. Козинець, М. Мельник, В. Омельчук, О. Путро, Н. Сиза, О. Струкевич.

Метою статті є аналіз передумов, змісту та особливостей реалізації судової реформи К. Розумовського і перспектив її реалізації на теренах Гетьманщини.

Виклад основного матеріалу. XVIII ст. переповнене численними метаморфозами, що були властиві розвитку української державності та права. Особливо виразно усі трансформаційні процеси можна прослідкувати на системі судуострою та судочинства Гетьманщини. Більш того, прослідковуються певні етапи розвитку судової системи, які обумовлювалися сукупністю об'єктивних та суб'єктивних чинників. Так, для першого етапу, що тривав до 1710 р., об'єктивним було дотримання усіх принципів і форм організації судової влади та системи судочинства періоду становлення Гетьманщини як окремої держави у середині – другій половині XVII ст. Це був час домінування звичаєвих норм і традицій, що сформувалися історично в середовищі козацтва і характеризувалися високим ступенем гуманізму та демократизму. Другий етап асоціюється з часом прийняття Конституції П. Орлика (1710 р.), у VII розділі якої зазначалося про створення незалежної від гетьмана судової інституції, а саме Генерального суду. На жаль, більш чіткого регламентування діяльності судуострою і судочинства у цьому конституційному акті не здійснювалося, як і практично норми конституції на теренах України не діяли. Третій етап (1710 – початок 1760-х рр.) – час поступової імплементації російського законодавства у судову систему Гетьманщини. Для цього періоду було характерним поширення російських норм права як у систему організації судової влади, так і в саму систему судочинства. Цей період відзначається частковою втратою традиційних підходів до організації судуострою, а також переважанням каральних методів у судочинстві. Певним позитивом було прийняття у 1743 р. «Прав, за якими судиться малоросійський народ», що стало першою кодифікованою збіркою права, що діяла на території Гетьманщини. Четвертий етап тривав впродовж 1760–1763 рр. і асоціювався з реформою судочинства останнього гетьмана К. Розумовського. Об'єктивно це був черговий і ефективний етап трансформації українського судуострою та судочинства у XVIII ст. Дослідження цього етапу важливе з огляду на висвітлення традиційних українських підходів до організації судової влади, яка відрізнялася як від російської, так і від польської. Наступний етап настав після 1764 р., коли розпочався процес ліквідації Гетьманщини з правової точки зору і запровадження на теренах України російського права, зокрема того, що регулювало судуострій та судочинство.

Не вдаючись до детального аналізу кожного з етапів, за винятком судової реформи К. Розумовського, вважаємо доцільним звернути увагу на процес русифікації української системи права, який розпочався після Полтавської битви та еміграції гетьмана І. Мазепи. Власне, український вчений С. Дегтярьов аргументовано доводить, що точну дату початку русифікації судової

системи складно визначити [1]. Інституційно початком русифікації, на нашу думку, можна вважати створення у 1722 р. І Малоросійської колегії (колективний орган влади, що складався з трьох українців та трьох росіян). Саме Малоросійська колегія була найвищим органом судочинства, а її дії визначалися не нормами права, а політичною ситуацією та волею російського імператора. Слід зауважити, що серед українських учених популярною є думка про офіційну імплементацію російського права з моменту укладання гетьманом Д. Апостолом «Рішительних пунктів» (22 серпня 1728 р.) [7, с. 68]. Власне, у розділі 20 цього нормативного акта зазначалося про необхідність перекладу російською чинних в Україні нормативних актів [1, с. 13]. Однак, на нашу думку, досить важко визначити конкретну дату чи подію, з яких можна почати відлік процесу заміщення українських судових практик російськими імперськими. Напевно можна сказати, що втручання представників російської адміністрації у судочинство Гетьманщини стало активізуватися після подій 1708–1709 рр. На нашу думку, переломним моментом у процесі русифікації судочинства Гетьманщини можна вважати дату смерті І. Скоропадського, адже навіть К. Розумовський у одному зі своїх розпоряджень вказував на необхідність відновлення судового устрою та судочинства, що сформувався за Б. Хмельницького й були ліквідовані після смерті І. Скоропадського [11, с. 760].

Характерно, що активність процесів русифікації залежала від регіону, і в Слобідській Україні, на відміну від Гетьманщини, вони відбувалися активніше. Зрештою, тільки прихід до влади у 1750 р. гетьмана К. Розумовського дав надію на лібералізацію чи навіть часткове відновлення традиційного українського судоустрою та судочинства. Більш того, прослідковується безпосередній зв'язок між судовою реформою К. Розумовського та нормами Конституції П. Орлика 1710 р., адже і там, і там в основі організації судоустрою був принцип незалежності судової гілки влади. Про цю особливість говорить більшість дослідників системи судочинства Гетьманщини [4]. Натомість дискусійними залишаються мотиви гетьмана до такого підходу, а також практика повернення в судочинстві до норм права XVI ст., зокрема Третього литовського статуту 1588 р. [10, с. 52].

На нашу думку, причинами таких дій гетьмана К. Розумовського була суспільно-політична ситуація у тогочасній Російській імперії, недосконалість в організації та забюрократизованість судоустрою Гетьманщини. Слабкість імперської влади, наявність у середовищі козацької еліти критичної маси проукраїнської старшини дали можливість гетьману реалізувати цілу низку реформ, які мали на меті «європеїзувати» Гетьманщину. Прикладом руху на захід була судова реформа, яка не тільки декларувала

незалежність судової гілки влади, але й передбачала відмову від наявної в Російській імперії судової практики та норм права.

На початок 1760 р., коли К. Розумовський розпочав реформування судоустрою (17 листопада 1760 р. видано гетьманський універсал «Про реорганізацію діяльності Генерального військового суду»), в Гетьманщині правами здійснювати судочинство володіли сотенний суд, полковник, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія та гетьман, у містах діяли магістратські, а в селах – сільські суди [3, с. 137]. Найбільшим недоліком наявної судової влади, на думку М. Мельника, було безпосереднє втручання у судові справи Гетьманщини адміністративного апарату, зокрема Генеральної військової канцелярії, яка не стільки займалася правосуддям, скільки переймалася дотриманням бюрократичних процедур [3]. Також гетьман по відношенню до Генерального військового суду був вищою касаційною інстанцією, а тому впливав на кінцеве рішення [5, с. 158].

Головною специфікою судової реформи К. Розумовського була трансформація Генерального військового суду, який мав складатися з дванадцяти осіб, а саме двох генералів та десяти виборних представників від полків [8, с. 56]. Це була найвища судова інституція у Гетьманщині, яка, окрім безпосереднього здійснення судівництва, вирішення апеляційних скарг, слідкувала за ефективністю та правомірністю діяльності судів нижчої інстанції [11, с. 763–764]. Цікавою нормою було надання права суддям Генерального військового суду здійснювати прокурорський нагляд та слідкувати за дотриманням і виконанням вироків. Як справедливо зауважує І. Черкаський, такий підхід не був новим, а запозичувався з правової системи Польсько-Литовської держави, де у XVI ст. існував Трибунальний суд, члени якого були виборними [11, с. 765].

Стосовно судів нижчої інстанції, то їх правовий статус і функції визначалися виданим 19 листопада 1763 р. гетьманським універсалом. Останній передбачав існування полкових судів (два в кожному полку), земського і двох підкоморських судів [3, с. 138]. Існування двох полкових судів мотивувалося необхідністю існування постійної судової інституції в полковому місті та у сотенному місті. Щодо Ніжинського полку (був найбільшим) було створено три полкові суди [5]. Полкові суди займалися здійсненням судочинства у кримінальних та військових справах [9, с. 67]. Загалом було створено 20 судових повітів [2, с. 67].

Вирішення цивільних справ було прерогативою земських судів, члени яких обиралися пожиттєво (суддя, підсудок, писар) та зобов'язувалися брати участь у судовому засіданні [5, с. 160]. Найнижчою судовою інстанцією були підкоморські суди, члени яких призначалися гетьманом довічно. До компетенції цих

судів входило вирішення так званих межових спорів, тобто земельних питань та права власності на нерухоме майно [6, с. 60]. Цікаво, що після ліквідації Гетьманщини та реформи судочинства у Російській імперії земські та підкоморські суди у 1782 р. були ліквідовані, тільки гродські (полкові) суди продовжували функціонувати.

Особливістю судової реформи К. Розумовського було те, що вона організовувалася у два етапи: створення Генерального військового суду та формування місцевих органів судочинства. При цьому у 1763 р. було обмежено повноваження Генерального військового суду, оскільки його повноваження як апеляційної та наглядової інстанції призводили до бюрократизації системи судочинства. Також Генеральний військовий суд втратив статус судової інстанції для козацької старшини. Натомість відбулося практичне зрівняння усіх громадян стосовно судового підпорядкування [11, с. 777]. Такий крок був вкрай позитивним. Однак спостерігалися певні рудименти, а саме за гетьманом зберігався статус вищої апеляційної інстанції, також єдиний судовий підпорядкованості не підлягали міщани. Останній критерій був закономірним з огляду на існування міст з магдебурзьким правом, отже, міським правом на здійснення судочинства. Суб'єктивним, на наш погляд, було повернення у судочинстві до норм Литовських статутів, причому чинними були «Права, за якими судиться малоросійський народ».

На жаль, судова реформа, як і норми, задекларовані в Конституції 1710 р., практично не реалізовувалася, адже у 1764 р. було ліквідовано

автономію Гетьманщини та розпочато процес утвердження російського адміністративного апарату на території України.

Висновки. Таким чином, в українській традиції судоустрою та судочинства навіть у періоди відсутності національної державності існували позитивні практики стосовно правової організації та реформування органів судової влади. Яскравим прикладом такої практичної трансформації є судова реформа К. Розумовського, що проводилася у два етапи впродовж 1760–1763 рр. Характерною рисою першого етапу, впродовж якого було інституційно оформлено повноваження та діяльність Генерального військового суду, який став вищою судовою інстанцією і, окрім ведення апеляційних справ, здійснював контроль за діяльністю судів нижчої інстанції, було те, що законодавці, зокрема гетьман К. Розумовський, формуючи повноваження Генерального військового суду, переслідували мету ліквідації бюрократизму, який, на жаль, після проведеної реформи тільки посилювався з огляду на те, що Генеральний військовий суд був апеляційною інстанцією у всіх справах. У 1763 р. було сформовано систему місцевих судів (полкові, земські та підкоморські). Одночасно продовжували діяльність міські суди, повноваження яких регулювалися магдебурзьким правом. Позитивом судової реформи К. Розумовського було запровадження єдиного судового підпорядкування. Недоліком було повернення у судочинстві до норм Литовських статутів та збереження за гетьманом і козацькою старшиною привілейованого статусу.

Список використаних джерел:

1. Дегтярьов С. Українське судочинство наприкінці XVII – у XVIII ст. та впливи на нього російських судових практик. *Гілея*. 2016. Вип. 104. С. 11–18.
2. Козинець О., Конопля Я. Судова реформа Кирила Розумовського. *Проблеми громадянського поступу українського суспільства: філософсько-правові та соціально-психологічні аспекти* : міжнародна наукова-практична конференція (21 січня 2015 р., м. Чернігів). Чернігів, 2015. С. 65–70.
3. Мельник М. Судова реформа гетьмана К. Розумовського наприкінці XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. 2014. Вип. 7. С. 137–139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviu_2014_7_32.
4. Музиченко П. Історія держави і права України. Київ : Знання, 2000. 429 с.
5. Омельчук В. Судова реформа 1760–1763 років: основні етапи та наслідки. *Наукові праці МАУП*. 2012. Вип. 2 (33). С. 157–163.
6. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. Львів, 1967. 179 с.
7. Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития). Киев : Высшая школа, 1988. 142 с.
8. Путро О. Гетьман К. Розумовський і судова реформа на Україні-Гетьманщині. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. 1993. Вип. 2. Т. 5. С. 54–61.
9. Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини. Київ, 2000. 119 с.
10. Струкевич О. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). Київ : Інститут історії України НАН України, 1996. 100 с.
11. Черкаський І. Судові реформи гетьмана К.Г. Розумовського. *Ювілейний збірник на пошану Д.Й. Багалія*. Київ, 1927. С. 760–778. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000136>.